

Çeviri:

TÂRİH USÛLÜNE DÂ'İR*

Emin ALİ

Çeviriyazı ve Günümüz Türkçesine Aktaran: Haluk KAYICI**

Târih, beşerî mârifetler arasında mevki'ini henüz vuzûh ile almamıştır. Bir zamanlar ilimlerin teşrifati, haysiyeti, birbirine nazaran kıdem ve ehliyeti vardı. Târih bu mertebeler arasında kendisine pek kıymetli bir mevki' ayırmıştı. Kâ'inatın bütün sırlarının miftâhı onun elinde idi. Beşerin bütün felâket ve sa'âdetlerinin sebebini bilir, azîmet ve ikbâllerini, husûf ve inhizâmlarını îzâh eder, karanlıklarıyla bize esrarlı kuytu gecelerin hayâlini veren mâzîyi bir şû'lesiyle aydınlatır, bize hayâlî şahrahlara gösterir. Ahlâk, vicdân, fazîlet bi'l-hassa vatanperverlik onun şû'lesiyle rûhlarımızda uyanır. Milletlerin rûhunu bilir ve en sonra o bir cihan mahkemesidir, zâlimleri muhâkeme ve târih huzûrunda onları mahkûm eder. Mazlûmlara, bi'l-hassa zavallı maktûllere fazla acır. Bu sûretle mâzî anlaşıldıktan sonra istikbâl gayet kolaydır. Ve mâzîden istikbâle bir istikrâ bize, bi'l-hassa memleketi idâre edenlere, en kuvvetli bir tefekkür iksiri olur. Ve bâ'zan daha cür'etle târih bugünkü veya gelecek nesillere yol göstermekle iktifâ etmeyip mâzîdeki kahramanlara da nasîhat verir. Âlimler târihinin mersiyeleri silsilesinde kendisine o kadar haysiyet, kıdem, ehliyet ve şerefçe kuvvetli, mevki' ayırmıştı ki, herkesten su'al soran, her vak'ayı, her kahramanı müdâfa'a ve muhâkeme eden bu ilim kendisinden hesâb sorulmağa hiçbir vakit tahammül edemezdi. Sevimli bir nâşir için bu kıymetli ilmi kendisine siper yapmak ne kadar istifâdeli bir iş olurdu. İddi'alarını ne bir usûle, ne bir vesîkaya, ne vesîkadan vak'aya intikal için ittibâ'ı lâzım

* Yeni Mecmua, C. 2, S. 52, 13 Temmuz 1918, Tanin Matbaası, İstanbul, s. 514-517.

** Öğr. Gör., Trakya Üniversitesi, İpsala MYO. E-posta: halukkayici@trakya.edu.tr

ve zarûrî şartlara istinad ettirmeye lüzûm vardı. Biz iddi'a etmiyoruz, ilim böyle söylüyor; târih yalan söylemez. Târihî hakîkatler önünde isrâr edilemez. Târihi açın, o bir hakîkat kitâbıdır. Biz onun yalnız hissiyâtına tercümanız demek kâfi gelirdi. Târih, Descartes'in usûlî şübhesinden yegâne imtiyâzlı bir mâ'rifet şû'besi olarak on dokuzuncu asrın ortalarına kadar şeref ve haysiyetinden hiçbir şey fedâ etmeden bütün saltanatıyla yaşadı. Bi'l-hassa on dokuzuncu asrın hassas ve müteheyyiç şâ'ir ve milliyetperverleri mâzî gibi sırlarla kaplı, yâ'ni şiirlerle örtülü bir hâtıradan en yüksek âbidelerini ibdâ' için istifâde ettiler. Fakat bu müteheyyiç ve mütehassis adamların yanı başında ve hatta kendi aralarında târihde de sâ'ir ilimlerdeki kat'iyet ve vuzuh araştırılmağa başlandı. Ve târihî tedkîkler en buhranlı bir tarzda asrı doldurdu. Bugün ekseriyetle ve bi'l-hassa müverrihler, on dokuzuncu asra târih asrı derler. Fi'l-hakîka on dokuzuncu asır, târihî tedkîkleri zaman ve mekân îtibâriyle genişletti. Mâ'lûmât menba'larını vâsi' bir mikyâsda çoğalttı. İntibâh devrinden beri başlayan, fakat şu'ûrsuz bir tarzla pek za'if bir sûretde devam eden târihî vak'aların tebyini keyfiyetini bir usûle rabt etti. Güzel ile doğru, teheyyüç ile îzâh ayrı ayrı şeyler olduğu anlaşılmağa başladıktan sonra târihin şimdiye kadar der'uhde ettiği vazîfelerden birer birer vazgeçmesi lâzım geliyordu. Bi'l-hassa vak'a hakkında tefelsûf etmek için her şeyden evvel vak'anın tebeyyün etmiş olması ve ciddî bir adamın bu vak'aya îtimad etmesi için tebyinin mu'ayyen usûller dâhilinde icrâ edilmesinin bu mâ'rifet şû'besine ilmî bir mâhiyet vermek için birinci şart olduğunu kabul etmek îcâb ediyordu. Bu sûretle zâlimlerin mahkemeye tevdi'ne, mâzîde akan kanlar için ağlamağa takaddüm eden vâkı'aların tebyin ve tesbiti gibi bir ameliye tezâhür ediyordu. Son asrın inanmak için pek az vasıflara mâlik olan münakkidleri bu ameliyeden müsbet ilimlerden istedikleri kat'iyet ve gayr-i şahsiyeti istemeğe başladılar. Fakat kat'iyet, gayr-i şahsiyet; şiir ve hayâl tel'in veya tebcîl değildir. Târih bu sûretle ya ilmî bir mâhiyet alıp zabt u rabta alınacak veyâhud heveskârların, san'atkârların arzu ve ilhâmına tâbi' olacaktı. Târih birinci şıkkı tercih ederek bâ'zan buhranlı ve bâ'zan muntazam hatvelerle ilimler kafilesine iltihak için cidâl ediyor. Bu iltihakın nasıl ve nerede olacağı tahmin edilmiş, fakat vuzûh ile ta'ayyün etmemiştir.

İltihak yerindeki bu vuzûhsuzluk târihin her türlü zabt u rabtdan ârî, husûsî usûl ve ka'idelerden mahrum, hududsuz bir mâ'rifet olduğu sûretinde telakkî edilmemelidir. Vâkı'â bugün meselâ biyolojinin ilim olup olmadığına dâ'ir hiçbir münâkaşaya tesâdüf edilmediğine mukabil târihin ilim veya san'at olacağına dâ'ir münâkaşalar cildler

doldurmaktadır. Buna mukabil târih usûlü hakkında kat'î, sağlam ve müsbet hükümler gittikçe çoğalmakta târihî tedkîklere girişecek olanlara ittibâ'ı zarûrî gelen ka'ideler vâzih şekiller almaktadır. Bugün târih ilim veya san'at telakkî edilsin, yâhud teheyyüç vâsıtası ve istikbalin keşfi, ahlâkın tehzibi gibi hâlen az çok tesâdüf edilen târihî teşkilâtadaki muhtelif sûretleri olsun, evvelce ihtiyârî bir sûrette başlayan ve son senelerde tedvin edilen vetîrelere, usûllere ri'âyet etmek mecbûriyetindedir.

Vâkı'aların vesîkalara istinad etmesi, vesîkaların ilmî bir kana'at tevlîd etmesi için kuvvetli bir tenkîdden geçmesi, vesîkaların taharrî, cem' ve tertîbi, tefsîr ve îzâhı vesîkadan vâkı'aya intikal için tâ'kib edilecek tarzlar o kadar kat'î şekiller almıştır ki bu şerîtalara ri'âyet edilmeden meydana çıkacak bir eser ciddî bir adamın bir iki dakîkasını israf edebileceği ehemmiyeti hiçbir zaman hâ'iz olamaz. Târih usûlü hakkında en kıymetli terakkîler, târihî tedkîklere girişmek ve târihî bir te'lifi ilmî bir tarzda hakikat sâhasına çıkarmak için vesîkaları tedkîk ve tenkîd edecek mütehayyir ve müverrihlere lâzım gelen ilk mâ'lûmata â'id usûl ve ka'idelerdir. Yetmiş seksen sene evvel târihin pek geniş ufuklarda ferman-fermâ olduğu zamanlarda âlim müverrihler bu kıymetli ilimlerinin ne kadar derin menba'lardan, ne kadar pâyansız ilimlerden meydana geldiğini îzâh ediyorlardı. Bu aşağı yukarı bir "Âlim-i kül" olmak demektir; müverrihin her ilmi bilmesi lâzımdır. Târihin kahramanlık devirlerine â'id olan bu iddi'aların, fikrî, bed'î, ictimâ'î .. ilh. bütün hayatında iş bölümü esâslarını kabul eden ve bu taksimde ferдин hissesine düşen vazîfeyi en mükemmel bir tarzda yapması için evvelâ ihtisâsı gaye ittihaz eyleyen bu asrın anlayışında bir mevki'i yoktur. Bugün târihî tedkîklere takaddüm eden mâ'lûmat uzun bir cidâlden sonra mu'ayyen ve mahdud şekiller aldı. Bugün eserine ilmî bir mâhiyet verdirmek isteyen bir müverrihin ne gibi bir hazırlık müddeti geçirmesi müddeti lâzım geleceği sade düstûrlar ile ifâde olunabilir.

Memleketimizde fikrî cereyânlar iki zıd şeklinde tebârüz ediyor. Ya Avrupa ilim ve irfan hayatını idâre eden en son ve en şâmil umdeler, yâhud bugün ancak mâzîyi muhâfaza, tefekkür seyrini tâ'kib zevkiyle kütübhânelerde pek derin îtinâlar ile saklanan eserlerde yazılı sözler. Bu iki zıd cereyân hâlâ kimya laboratuvarlarımız yanında (simya) ilmi meraklıları yaşadığı gibi devam edip gidiyor. Geçenlerde İkdâm gazetesinde "İhtisâsa dâ'ir" intişar eden baş makale bunun pek kıymetli numûnelerini gösteriyor. Makale sâhibi "Adam akıllı; târih yazabilmek için bugünün bütün ilimlerinden nasıl vazgeçebiliriz" diyor... Târihdeki ihtisâsı ve bir müverrihin târihî tetebbu'lara başlamazdan evvel ilk mâ'lûmatının neler olacağını tesbit veyâhud sadece "Târihe

yardımcı ilimler”i tedkîk etmek kimyanın dört unsur nazariyesi ile aynı târihî kıymeti hâ’iz olan mâhiyetini tefsîr için kâfidir zannındayız...

Târihî teşkilât hangi maksadlar ile icrâ edilir ise edilsin cüz’î vâkı’alara istinad edecektir. Târihin bahsedeceği vâkı’alar sâ’ir ilimlerin vâkı’alarından tebyininde tâ’kib edilen usûl nokta-i nazarından büsbütün ayrılır. Sâ’ir ilimler vâkı’alarını doğrudan doğruya müşâhede sûretiyle tebyin eder. Târihî terkipte lâzım olan vâkı’alar mâzî denilen mübhem bir mefhûm dâhilinde tekevvün etmiş ve müverrih ilimlerin en kuvvetli bir sûretle istinad ettiği müşâhede vetîresinden mahrum kalmıştır. Müverrih için vâkı’aya vukufun bir tek vâsıtası vardır. Vâkı’a bir iz, bir eser bırakmış ise! Bu izin mefkudiyeti vâkı’anın ebediyen meçhul kalmasını istilzam edecektir. Müverrihler bu ize vesîka diyorlar. Vesîka mâziye â’id vâkı’aların şey’î ve vâzih bir tasvîrini te’mîn edebilecek olan izlerdir. Bu sûretle doğrudan doğruya veyâ dolayısıyla bir iz bırakmamış veyâ bırakmış olduğu hâlde izi ga’ib olmuş, silinmiş, tahrib edilmiş olan bütün düşünceler, fikirler, vâkı’alar beşeriyet için ebediyen ga’ib olmuş demektir. Vesîkaların yokluğunu hiçbir şey ikmâl edemez. Vesîka yok ise târih de yoktur.

İşte bir müverrih bugünkü fenlerin hepsinden evvel vesîkaları araştırmak, toplamak, tertîb ve tasnîf etmek gibi vazîfeler karşısında kalır. Vesîkaları araştırmak ve toplamak târihçilik san’atının mantıken ilk safhasını ve en mühim bir kısmını teşkil eder. Almanya’da bu işe kısa ve kullanışlı bir kelime olduğu için “Heuristik”¹ diyorlar. Târihin yegâne menba’ı vesîka olduğu kabul edildiği takdîrde bu vazîfenin ne kadar mühim bir iş olduğu kendi kendine anlaşılır. Eğer bu işe lâzım geldiği kadar ehemmiyet verilecek olur ise, yâ’ni târihî bir mes’eleyi tedkîke başlamazdan evvel etrâfımızı bu mes’eleyi îzâh edecek bütün vesîkalarla dolduramaz isek nâfile yere kifâyetsiz mâ’lûmata istinad ederek hareket etmiş ve hatâ yapmak ihtimalini fazlalaştırmış oluruz. Târih usûlünün ka’idelerine tamâmıyla tevâfuk eden mütebahhirane sa’y ve gayretlerin mühim bir kısmı sırf maddî olan bu sebepten dolayı bozulmuş veyâhud tamâmıyla mahv ve hebâ olmuştur. Müverrih yalnız elindeki vesîkalarla iktifâ etmeyip de lâzım gelen bütün vesîkaları toplamış olsaydı istinad ettiği vesîkaların kısmen îzâh, itmâm edileceğini veyâhud büsbütün ehemmiyetden sâkit olacağını görür idi. Bu vesîkaların bolluğu,

¹ Emin Ali Bey’in Ch. V. Langlois ve Ch. Seignobos’un “Tarih Tetkiklerine Giriş” eserinden geniş ölçüde faydalandığı tespit edilmiştir. Bakınız: Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 78. Bazı özel isim ve kavramların imlâsında söz konusu eserdeki yazımlar esas alınmıştır. Bakınız: Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

dağınıklığı bu işin tek bir adam tarafından yapılmasını imkânsız kılar. Fî'l-hakîka bu vazifeye, ilmî hey'etler veyâhud hükûmetler tarafından îfâ edilmekte vesîkalar (arşiv, kütübhâne, müze) gibi mü'esseselerde muhâfaza edilmektedir. Bu sûretle vesîkalar umûmî mü'esseselerde hıfz edildikten sonra taharrisi mümkün olabilir, fakat binlerce vesîkaları elden geçirmek ve bunlar arasında mukayeseler yapmak mecbûriyetinde bulunan müverrihin yine mevcûd vesîka depolarının îzâhatlı sicillerini tertîb edilmiş, bu sicillere fihristler ilâve edilerek (elifbâ.. usûlî...ilh.) umûmî repertuvarlarını yapılmış bulması veyâhud işe girişmek için her şeyden evvel bu vazîfeyi bi'z-zat yapmış olması lâzımdır. Mevcûdu tescil edilmemiş olan vesîka depolarının böyle depolarda uğraşacak vakti olmayan mesâ'î erbâbına göre varlığıyla yokluğu müsâvidir. Müverrihler tekrar edip duruyorlar. Vesîka yoksa târih de yok. Fakat vesîka depolarının îzâhatlı sicilleri olmaz ise fa'âliyet de tesâdüfden gayri bir sûretde vesîkaların mevcûdiyetini bilmek imkânsızlığı baş gösterir. Daha (1848) târihinde "Ernest Renan" ilmin istikbâli eserinde "İlmin bugünkü hâlinde muhtelif kütübhânelerdeki el yazılarının tenkîdli bir kataloğunu yapmak için ne kadar istî'câl lâzımdır. Görünüşte pek mütevâzi' bir iş. Hâlbuki bu iş ikmâl olununcaya kadar ne kadar mütebahirlerin mesâ'îsi müşkülâta uğrayacak ve dâ'ima kifâyetsiz neticeler verecektir" diyor.

İşte müverrih için "Heuristik"i tâ'kib eden; geniş mâ'nâsıyla "Kitâbiyât" olmuş olacaktır.

Mâ'lûm bir mevzû'a â'id mevcûd vesîkaların cem', tertîb ve tasnîf edildiğini farz edelim. Bu vesîkalar kuvvetli bir tenkîdden geçmek, mâzînin vâkı'âları en müsbit suretler ile tebeyyün ve tesbit edilmek lâzım gelir. Vesîkaların tenkîdi için iyi muhâkeme etmek î'tiyadından daha az zarûrî olmayan müsbit bâ'zı ilk ve yardımcı mâ'lûmata ihtiyâç vardır. Zîra vesîkaların tenkîdi iş esnâsında fenâ muhâkeme etmenin neticesi olarak bir hatâ irtikâb etmek mümkün olduğu kadar cehâletden mütevellid hatâlar da mevcûddur. Müverrihlik ve mütebahirlik mesleği bu husûsda diğer mesleklerin birçoğuna benzer. Ne usûlün, ne fitrî istî'dâdın ikmâl edebileceği bâ'zı teknik mâ'lûmat malzemesine ihtiyâç vardır ki onlarsız müverrihlik san'atını îfâ etmek mümkün değildir. Bu mütekaddim ve î'dâdî mâ'lûmata ekseriyetle "Târihin yardımcı ilimleri" denilmektedir. Fakat târih daha bu vasfı almak için cidâl ettiği bir zamanda kendisine yardım eden bâ'zı bilgileri bir ilim telakkî etmek ne dereceye kadar doğru olabilir. Onun için kabîl bir tarzda bu bilgilerin ilmî mâhiyetini tedkîkden evvel vesîkaların tedkîki için lâzım gelen mâ'lûmatı toplamak ve bi'l-âhare bunların vaz'larını tâ'yin etmek daha

muvâfık olur. Bu husûsda bir asır evvel cârî olan fikirler bugünkülerle pek tezâd teşkîl eder. (1820) târihlerinde Fransa Mahkûkât ve Târihî Eserler Akademisi Dâimî Kâtibi “Daunou” Târihî Tetebbu‘lar Mebhası nâm-ı eserde müverrihlik çıraklığını üç gruba ayırıyor: Edebî, felsefî, târihî.

Târihî tetebbu‘lar için bol bol tafsîlâta girişiyor ilk önce “Ümmehat kitâbı, büyük numûneleri son derece dikkatle okumuş olmak” lâzımdır diyor. Acaba bu büyük numûneler hangisi? Daunou “Dâstânî şiirin şâh eserler”ini ilk satırda göstermeğe asla tereddüd etmiyor. “Zîra tahkiye san‘atını şâ‘irler halk etmiştir ve bunu onlardan öğrenmeyen eksik öğrenmiştir. Aynı zamanda romancıları bâ-husûs yeni romancıları: “Onlar vak‘aları ve şahısları yerlerine vaz’ etmeği, tafsîlâtı tevzî’ etmeği, vak‘aların nakli işinin mâhirâne sevkini, keserek, tekrar alarak huzûr bilmeyen bir merâk ile kârî’in dikkatini sevk etmeği” bize öğreteceklerdir.

Nihâyet mühim târihî eserleri okumak: “Eski Yunaniler arasında Heredot, Tukididis, Ksenofon, Polybius, Plutarkhos; Latinlerde Sezar, Sallustius, Titus Livius, Tacitus, ve yenilerden Machiavelli, Guichardin, Hume, Robertson Gibbon ve Voltaire... ilh. Ben diğerlerini istisnâ etmiyorum. Çünkü onların eserleri arasında büyük büyük şekil farkları mevcûddur.

Sâniyen: Felsefi tetebbu‘lar: “Fikriyatı, ahlâkı, siyâseti tâ’mîk etmek”. Bunlara dâ’ir mürâca‘at edilecek eserler. Daguesseau bize Aristo, Cicero, Grotius’u tavsiye ediyor. Ben yeni ve eski Ahlâkiyunu ilâve, son asrın ortasından beri intişâr eden siyâsiyâta â’id eserleri tavsiye, Makyavel, Bodin, Locke, Montesquieu, Russo, Mably ve şârihlerini ilave ederim.

Sâlisen: Târih yazımından evvel hiç şübhesiz onu bilmek lâzımdır. Bu gibi mâ’lûmat mevcûd olduğu gibi bilinmeden başlanacak olur ise kat’iyen çoğalmaz. Müstakbel müverrih en mühim târihî eserleri okuduktan, bunları üslûbda model olmak üzere tetebbu‘ ettikten sonra bunları bir ikinci def‘a okumanın fâ’idesi olacaktır. Bu sefer okur iken bi’l-hassa bu eserlerin ihtivâ ettikleri vak‘aları ihâta etmek ve zihinde silinmez bir hâtırasını saklamak için vak‘alara nüfûz etmek üzere hazırlanmalıdır.

Müverrih Freeman “Bir müverrihin istirdâd yoluyla temâs etmeyeceği bir mevzû’ olmayacağından müverrihin hatta bâ‘zı mes‘elelerin hallî için kimya, fizik ve jeolojiyi de tahsîl etmesi lâzım gelir” diyordu.

Müverrih için umûmî hayata karışmak mâzînin târihini yazmadan zamanının târihini yapmağa iştirâk etmek lâzımdır denilir oldu. Tabâkat, denizler, iklimler gibi hâdiselerin tedkîkinden büsbütün ayrı usûller tâ' kib etmesi lâzım gelen bir müverrih için hâlâ bir coğrafya mütehassısı olmasını isteyenler yok değildir.

Yüz sene evvel bir müverrih için lâzım gelen mâ'lûmat bu sûretle tasavvur ediliyordu. Bugün bu mâ'lûmat cedel sâhasını atlamış sınıflarda tadrîs edilir klasik bir şekil almıştır. Mes'eleyi hal için en kestirme usûl işe en basit cihetinden başlamaktır. Müverrih ilk def'a vesîkaya temas ettiği zaman onu okumak mecbûriyetindedir. (Çünkü vesîkaların büyük bir kısmı muharrerdir). Vesîkayı okuyamaz ise ondan nasıl istifâde edebilir. François Champollion'a kadar hiyeroglif ile yazılmış olan Mısır vesîkaları tamâmıyla ölmüş harflerdi. Onlardan istifâde mümkün değildi. Asur-ı kâdim târihi ile meşgul olmak için mîhî hatları hal etmeği öğrenmek lâzım olduğu kolayca kabul olunur. Aynıyla menba'lara nazaran kadim ve vasatî karnların târihî sâhasında çalışılmak istenildiği zaman mahkûkâtı ve el yazmalarını okuyup hal etmeği öğrenmek muvâfık bir tedbîr olur. Bu yazıların hallini te'mîn eden bütün mâ'lûmat epigrafi ve paleografiyi meydana getirir.

Vesîkanın okunmuş olduğunu farz edelim. Eğer okuduğumuzu anlamayacak olur isek bu vesîkadan ne sûretle istifâde edebiliriz? Etrüsklere, Kamboç eski devirlerine â'id mahkûkât okundu. Fakat bu lisanlar bugün bize meçhul olduğu için hiç kimse bir şey anlayamıyor. Yunan-ı kadim târihi ile bir müverrih gibi meşgul olmak için eski Yunanca yazılmış vesîkalara mürâca'at etmek, binâ'en-'aleyh eski Yunancayı bilmek lâzımdır. Karagöz'ün hakîkati denecek, fakat ekseriyetle bu hakikat bilinmiyormuş gibi hareket olunuyor. Sathî bir Arabca ile İslâm târihi yazmağa heveslenenler olduğu gibi bugünkü Rumcayı bilerek Yunan târihi yazmağa yeltenenlere tesâdüf edilmektedir. Birçok târihî hatâların sebepleri eski lisanların nüktelerine, sarf ve nahivine, lügatlerine dâ'ir pek sağlam mâ'lûmata mâlik olmayan müverrihlerin kelimeye yanlış bir mâ'nâ vermelerinden yâhud esâs metni gelişi güzel şerh ve îzah eylemelerinden neş'et etmiştir. Vesîka bugünkü lisanlardan biriyle yazılmadığı sûrette vesîkanın muharrer olduğu lisanın sağlam bir sûrette bilinmesi târihî taharrilere pek mantıkî bir sûrette takaddüm eder. İşte pek geniş mâ'nâsıyla bir filoloji kadim vesîkaların anlaşılması için müverrihe kuvvetli bir mu'âvin olur.

Vesîkanın okunmuş ve anlaşılması olduğunu farz edelim. Eğer vesîkanın sıhhat ve mevsûkiyeti kat'î bir sûrette ta'ayyün etmemiş ise ihticaca sâlih bir vesîka olduğu

anlaşılincaya kadar bu vesîkayı ehemmiyetle telakkî etmek haksız bir şey olur. Bu sûretle vesîkanın mevsûkiyetini ve menşe'ini tahkîk etmek için iki şart lâzımdır: Muhâkeme etmek ve bilmek. Fakat muhâkeme etmek bi'l-bedâhe öğrenilmesi gayr-i mümkün, birçok mütekaddim taharrîlerin neticeleri ile meydana gelen bâ'zı kat'î ve müsbet mâ'lûmata mâlik olduktan sonra gelir.

Binâ'en-'aleyh muhâkeme etmek için müddehar neticeleri bilmek lâzımdır. Mevsûkiyeti kat'î olan fermanlar ve berâtlar arasındaki müşterek vasıfları bilmeden, yâhud falan târihte falan dîvanın î'tiyâdî anlaşılmadan bir berâtın, bir fermanın doğrusunu veyâ yanlışını tefrîk etmek en kuvvetli mantıkçılara göre bile müşküldür, yapılamaz. Bunun için husûsî bir vak'a hakkında beyân-ı fikr etmeden, ilk mütebahhirlerin yaptığı gibi, bi'z-zat müşâbih birçok vesîkaları mukayese ile birbirinden tefrîk eden hadleri tâ'yin etmek ve böylelikle mevsuk ve gayr-i mevsuk vesîkaları anlamak îcâb eder. Hâlbuki bir zamanlar mütebahhirlerin müşikâfâne mukayeseler, teftişler, tahkîkler ile elde ettikleri bir mâ'lûmat cümlesi ve bir müşâhedeler hazînesi ve bunların neticelerinden meydana gelmiş bir usûl olmuş olsaydı bu işler ne kadar kolaylaşırdı. Ve bi'z-zat bu mukayese ve bu teftişleri yapmak zahmetinden kurtulunur idi. Fi'l-hakîka berâtların, fermanların tenkîdini kolaylaştırmak için bu mâ'lûmat cümlesiyle müşâhedeler neticeleri mevcûddur. Buna "Diplomatik" denir.

Daha henüz tenkîd edilmemiş olan vesîkaların tenkîdine gelince, şimdiye kadar aynı nev'iden tenkîd edilmiş olan vesîkaların neticeleri hakkında mâ'lûmat almadan teşebbüs etmek doğru bir şey olamaz. Bu mâ'lûmatın mecmû'î ya'ni şimdiye kadar hangi nev'iden hangi vesîkaların tenkîd edilip edilmediği hakkındaki neticeler ayrıca bir mâ'lûmat cümlesi teşkîl eder. Ve bunun ayrı bir ismi vardır: "Histovar Literar".

Mî'mârî, heykeltraş, resim, her nev' eşyâ (silâh, elbise, ev eşyâsı, meskûkât, madalya, arma... ilh.) gibi musavver olan vesîkaların tenkîdine gelince: Bu gibi vesîkaların amelî bir sûrette müşâhede ve tedkîkinden meydana gelen mâ'lûmat mecmu'asından teşekkül eden "Arkeoloji" ve buna tâbi' olan "Nümizmatik" ve "Heraldik"e ihtiyaç vardır.

Heuristik, bibliyografi, epigrafi, paleografi, filoloji, diplomatik, histovar literar, arkeoloji... İşte bir vesîkadan şey'î ve sarîh vâkı'aya intikal için lâzım gelen mâ'lûmat bagajı.

Burada dikkat edilecek mühim iki noktayı ihmal etmemelidir. Evvela: Bu mâ'lûmat her müverrih için lâzım ve zarûrî şeyler değıldir. Asrımız târihiyle meşgul olan bir müverrihin ne epigrafiye, ne de arkeolojiye ihtiyacı vardır. Târihin yardımcı ilimleri yoktur. Müverrihin tedkîk edeceğı sâhalar için mukaddem bir çıraklık geçirmesi lâzımdır. Ve bunu işi bilir. Tedkîk edilmek istenilen târih mebhasına â'id bir iştir. Kable'l-İslâm Garb târihi için yapılacak çıraklık ile asrımız Osmanlı târihi için hazırlanma müddeti bir olamaz.

Sâniyen: Bu mâ'lûmat ancak cüz'î vâkı'aları tebyin gibi müverrihin en kuvvetli ve asil olan vazîfesine â'iddir. Târihî terkîb ayrıca bir mevzû'da tedkîk edilmelidir.

Emin Ali

TÂRİH USÛLÜNE DÂ'İR (ÇEVİRİYAZI)

Târih, sosyal bilimler arasında mevkiini henüz açık bir şekilde almamıştır. Bir zamanlar ilimlerin teşrîfatı, haysiyeti, birbirine nazaran kıdem ve ehliyeti vardı. Târih bu mertebeler arasında kendisine pek kıymetli bir mevki ayırmıştı. Kâinatın bütün sırlarının anahtarı onun elinde idi. Beşerin bütün felâket ve saâdetlerinin sebebini bilir, azîmet ve ikbâllerini, husûf ve inhizâmalarını îzâh eder, karanlıklarıyla bize esrarlı kuytu gecelerin hayâlini veren mâzîyi bir ışığıyla aydınlatır, bize hayâlî yollar gösterir. Ahlâk, vicdân, fazîlet bilhassa vatanperverlik onun ışığıyla rûhlarımızda uyanır. Milletlerin rûhunu bilir ve en sonra o bir cihan mahkemesidir, zâlimleri muhâkeme ve târih huzûrunda onları mahkûm eder. Mazlûmlara, bilhassa zavallı maktûllere fazla acır. Bu sûretle mâzî anlaşıldıktan sonra istikbâl gayet kolaydır. Ve mâzîden istikbâle bir genelleme bize, bilhassa memleketi idâre edenlere, en kuvvetli bir düşünme iksiri olur. Ve bazen daha cüretle târih bugünkü veya gelecek nesillere yol göstermekle yetinmeyip mâzîdeki kahramanlara da nasîhat verir. Âlimler târihinin mersiyeleri silsilesinde kendisine o kadar haysiyet, kıdem, ehliyet ve şerefçe kuvvetli, mevki ayırmıştı ki, herkesten sual soran, her vakayı, her kahramanı müdâfaa ve muhâkeme eden bu ilim kendisinden hesâb sorulmağa hiçbir vakit tahammül edemezdi. Sevimli bir yazar için bu kıymetli ilmi kendisine siper yapmak ne kadar istifâdeli bir iş olurdu. İddialarını ne bir usûle, ne bir vesîkaya, ne vesîkadan vakaya intikal için takibi lâzım ve zarûrî şartlara dayandırmaya lüzûm vardı. Biz iddia etmiyoruz, ilim böyle söylüyor; târih yalan söylemez. Târihî hakîkatler önünde ısrâr edilemez. Târihi açın, o bir hakîkat kitâbıdır. Biz onun yalnız hissiyâtına tercümanız demek kâfî gelirdi. Târih, Descartes'in şübheciliğinden yegâne imtiyâzlı bir bilim dalı olarak on dokuzuncu asrın ortalarına kadar şeref ve haysiyetinden hiçbir şey fedâ etmeden bütün saltanatıyla yaşadı. Bilhassa on dokuzuncu asrın hassas ve heyecanlı şâir ve milliyetperverleri mâzî gibi sırlarla kaplı, yâni şiirlerle örtülü bir hâtıradan en yüksek âbidelerini meydana getirmek için istifâde ettiler. Fakat bu heyecanlı ve duygulu adamların yanı başında ve hatta kendi aralarında târihte de sâir ilimlerdeki katiyet ve açıklık araştırılmağa başlandı. Ve târihî tedkîkler en buhranlı bir tarzda asrı doldurdu. Bugün ekseriyetle ve bilhassa târihçiler, on dokuzuncu asra târih asrı derler. Doğrusu on dokuzuncu asır, târihî tedkîkleri zaman ve mekân îtibâriyle genişletti. Mâlûmât kaynaklarını geniş ölçüde çoğalttı. Uyanış devrinden beri başlayan, fakat şuûrsuz bir tarzla pek zayıf bir sûretde

devam eden târihî vakaların açıkça anlatılması keyfiyetini bir usûle bağladı. Güzel ile doğru, heyecan ile îzâh ayrı ayrı şeyler olduğu anlaşılmağa başladıktan sonra târihin şimdiye kadar yüklendiği vazîfelerden birer birer vazgeçmesi lâzım geliyordu. Bilhassa vaka hakkında yorum yapmak için her şeyden evvel vakanın anlaşılması ve ciddî bir adamın bu vakaya îtimad etmesi için açık açık anlatımının belirli usûller dâhilinde icrâ edilmesinin bu bilim dalına ilmî bir mâhiyet vermek için birinci şart olduğunu kabul etmek îcâb ediyordu. Bu sûretle zâlimlerin mahkemeye teslimine, mâzîde akan kanlar için ağlamağa öncelik veren vâkıaların açık açık anlatımı ve tesbiti gibi bir işlem ortaya çıkıyordu. Son asrın inanmak için pek az vasıflara mâlik olan eleştirmenleri bu işlemde müsbet ilimlerden istedikleri katiyet ve nesnellîği istemeğe başladılar. Fakat katiyet, nesnellîk; şiir ve hayâl yergi veya övgü değildir. Târih bu sûretle ya ilmî bir mâhiyet alıp zabt u rabta alınacak veyâhud heveskârların, sanatkârların arzu ve ilhâmına tâbi olacaktı. Târih birinci şıkkı tercih ederek bazen buhranlı ve bazen muntazam adımlarla ilimler kafilesine iltihak için çabalıyor. Bu iltihakın nasıl ve nerede olacağı tahmin edilmiş, fakat açık bir şekilde ortaya çıkamamıştır.

İltihak yerindeki bu belirsizlik târihin her türlü zabt u rabtdan ârî, husûsî usûl ve kaidelerden mahrum, hududsuz bir bilim olduğu sûretinde telakkî edilmemelidir. Vâkıâ bugün meselâ biyolojinin ilim olup olmadığına dâir hiçbir münâkaşaya tesâdüf edilmediğine mukabil târihin ilim veya sanat olacağına dâir münâkaşalar cildler doldurmaktadır. Buna mukabil târih usûlü hakkında katî, sağlam ve müsbet hükümler gittikçe çoğalmakta târihî tedkîklere girişecek olanlara takibi zarûrî gelen kaideler açık şekiller almaktadır. Bugün târih ilim veya sanat telakkî edilsin, yâhud heyecan vâsıtası ve istikbalin keşfi, ahlâkın genelleştirilmesi gibi hâlen az çok tesâdüf edilen târihî teşkilâtadaki muhtelif sûretleri olsun, evvelce ihtiyârî bir sûretde başlayan ve son senelerde koyulan tarzlara, usûllere riâyet etmek mecbûriyetindedir.

Vâkıaların vesîkalara istinad etmesi, vesîkaların ilmî bir kanaata yol açması için kuvvetli bir tenkîdden geçmesi, vesîkaların araştırılması, toplanması ve tertîbi, yorum ve açıklaması vesîkadan vâkıaya intikal için tâkib edilecek tarzlar o kadar katî şekiller almıştır ki bu hususlara riâyet edilmeden meydana çıkacak bir eser ciddî bir adamın bir iki dakikasını israf edebileceği ehemmiyeti hiçbir zaman hâiz olamaz. Târih usûlü hakkında en kıymetli ilerlemeler, târihî tedkîklere girişmek ve târihî bir eseri ilmî bir tarzda hakikat sâhasına çıkarmak için vesîkaları inceleyip eleştirecek meraklılara ve târihçilere lâzım gelen ilk mâlûmata âid usûl ve kaidelerdir. Yetmiş seksen sene evvel

târihin pek geniş ufuklarda hükmettiği zamanlarda âlim târihçiler bu kıymetli ilimlerinin ne kadar derin kaynaklardan, ne kadar sınırsız ilimlerden meydana geldiğini îzâh ediyorlardı. Bu aşağı yukarı bir “Âlim-i kül” olmak demektir; târihçinin her ilmi bilmesi lâzımdır. Târihin kahramanlık devirlerine âid olan bu iddiaların, fikrî, bedîî, ictimâî .. ilh. bütün hayatında iş bölümü esâslarını kabul eden ve bu taksimde ferdin hissesine düşen vazîfeyi en mükemmel bir tarzda yapması için evvelâ uzmanlığı amaçlayan bu asrın anlayışında bir mevki yoktur. Bugün târihî tedkîklere öncelik eden mâlûmat uzun bir çabadan sonra belirli şekiller aldı. Bugün eserine ilmî bir mâhiyet verdirmek isteyen bir târihçinin ne gibi bir hazırlık müddeti geçirmesi müddeti lâzım geleceği sade ilkeler ile ifâde olunabilir.

Memleketimizde fikrî cereyânlar iki zıd şeklinde ortaya çıkıyor. Ya Avrupa ilim ve irfan hayatını idâre eden en son ve en şâmil ilkeler, yâhud bugün ancak mâzîyi muhâfaza, düşünme seyrini tâkib zevkiyle kütübhânelerde pek derin îtinâlar ile saklanan eserlerde yazılı sözler. Bu iki zıd cereyân hâlâ kimya laboratuvarlarımız yanında (simya) ilmi meraklıları yaşadığı gibi devam edip gidiyor. Geçenlerde İkdâm gazetesinde “İhtisâsa dâir” yayımlanan baş makale bunun pek kıymetli örneklerini gösteriyor. Makale sâhibi “Adam akıllı; târih yazabilmek için bugünün bütün ilimlerinden nasıl vazgeçebiliriz” diyor... Târihdeki uzmanlığı ve bir târihçinin târihî araştırmalara başlamazdan evvel ilk mâlûmatının neler olacağını tesbit veyâhud sadece “Târihe yardımcı ilimler”i tedkîk etmek kimyanın dört unsur teorisi ile aynı târihî kıymeti hâiz olan mâhiyetini tefsîr için yeterlidir zannındayız...

Târihî teşkilât hangi maksadlar ile icrâ edilir ise edilsin tikel olay ve olgulara dayanacaktır. Târihin bahsedeceği olgular diğer ilimlerin olgularından tebyininde tâkib edilen usûl açısından büsbütün ayrılır. Diğer ilimler olgularını doğrudan doğruya gözlem sûretiyle tebyin eder. Târihî terkipte lâzım olan olgular mâzî denilen belirsiz bir mefhûm dâhilinde meydana gelmiş ve târihçi ilimlerin en kuvvetli bir sûretle dayandığı gözlem sürecinden mahrum kalmıştır. Târihçi için olguya vukufun bir tek vâsıtası vardır. Olgu bir iz, bir eser bırakmış ise! Bu izin yokluğu olgunun ebediyen meçhul kalmasına yol açacaktır. Târihçiler bu ize vesîka diyorlar. Vesîka mâziye âid vâkıaların nesnel ve açık bir tasvîrini temîn edebilecek olan izlerdir. Bu sûretle doğrudan doğruya veyâ dolayısıyla bir iz bırakmamış veyâ bırakmış olduğu hâlde izi kayıp olmuş, silinmiş, tahrib edilmiş olan bütün düşünceler, fikirler, olgular beşeriyet için ebediyen kayıp

olmuş demektir. Vesîkaların yokluğunu hiçbir şey tamamlayamaz. Vesîka yok ise târih de yoktur.

İşte bir târihçi bugünkü fenlerin hepsinden evvel vesîkaları araştırmak, toplamak, tertîb ve tasnîf etmek gibi vazîfeler karşısında kalır. Vesîkaları araştırmak ve toplamak târihçilik sanatının mantıken ilk safhasını ve en mühim bir kısmını teşkil eder. Almanya'da bu işe kısa ve kullanışlı bir kelime olduğu için "Heuristik"² diyorlar. Târihin yegâne kaynağı vesîka olduğu kabul edildiği takdirde bu vazîfenin ne kadar mühim bir iş olduğu kendi kendine anlaşılır. Eğer bu işe lâzım geldiği kadar ehemmiyet verilecek olur ise, yâni târihî bir meseleyi tedkîke başlamazdan evvel etrâfımızı bu meseleyi îzâh edecek bütün vesîkalarla dolduramaz isek nâfile yere kifâyetsiz mâlûmata dayanarak hareket etmiş ve hatâ yapmak ihtimalini fazlalaştırmış oluruz. Târih usûlünün kaidelerine tamâmıyle uyan, derin emek ve gayretlerin mühim bir kısmı sırf maddî olan bu sebebdan dolayı bozulmuş veyâhud tamâmıyle mahv ve hebâ olmuştur. Târihçi yalnız elindeki vesîkalarla yetinmeyip lâzım gelen bütün vesîkaları toplamış olsaydı istinad ettiği vesîkaların kısmen îzâh, itmâm edileceğini veyâhud büsbütün önemini kaybedeceğini görür idi. Bu vesîkaların bolluğu, dağınıklığı bu işin tek bir adam tarafından yapılmasını imkânsız kılar. Doğrusu bu vazifeye, ilmî heyetler veyâhud hükûmetler tarafından îfâ edilmekte vesîkalar (arşiv, kütübhâne, müze) gibi müesseselerde muhâfaza edilmektedir. Bu sûretle vesîkalar umûmî müesseselerde muhâfaza edildikten sonra araştırılması mümkün olabilir, fakat binlerce vesîkaları elden geçirmek ve bunlar arasında mukayeseler yapmak mecbûriyetinde bulunan târihçinin yine mevcûd arşivlerin katalogları hazırlanmış, bu kataloglara fihristler ilâve edilerek (elîfbâ.. usûlî...ilh.) umûmî repertuvarlarını yapılmış bulması veyâhud işe girişmek için her şeyden evvel bu vazîfeyi bizzat yapmış olması lâzımdır. Mevcûdu tescil edilmemiş olan arşivlerin böyle depolarda uğraşacak vakti olmayan mesâî erbâbına göre varlığıyla yokluğu eşittir. Târihçiler tekrar edip duruyorlar. Vesîka yoksa târih de yok. Fakat arşivlerin îzâhatlı sicilleri olmaz ise faâliyet de tesâdüfden gayri bir sûrette vesîkaların mevcûdiyetini bilmek imkânsızlığı baş gösterir. Daha (1848) târihinde "Ernest Renan" ilmin istikbâli eserinde "İlmin bugünkü hâlinde muhtelif

² Emin Ali Bey'in Ch. V. Langlois ve Ch. Seignobos'un "Tarih Tetkiklerine Giriş" eserinden geniş ölçüde faydalandığı tespit edilmiştir. Bakınız: Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 78. Bazı özel isim ve kavramların imlâsında söz konusu eserdeki yazımlar esas alınmıştır. Bakınız: Ch. V. Langlois, Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

kütübhânelerdeki el yazılarının tenkîdli bir kataloğunu yapmak için ne kadar istîcâl lâzımdır. Görünüşte pek mütevâzi bir iş. Hâlbuki bu iş ikmâl olununcaya kadar ne kadar âlimin mesâfisi müşkülâta uğrayacak ve dâima kifâyetsiz neticeler verecektir” diyor.

İşte târihçi için “Heuristik”i tâkib eden; geniş mânâsıyla “Kitâbiyât” olmuş olacaktır.

Mâlûm bir mevzûa âid mevcûd vesîkaların toplanarak, tertîb ve tasnîf edildiğini farz edelim. Bu vesîkalar kuvvetli bir tenkîdden geçmek, mâzînin olguları en belirgin suretler ile tesbit edilmek lâzım gelir. Vesîkaların tenkîdi için iyi muhâkeme etmek îhtiyadından daha az zarûrî olmayan müsbet bâzı ilk ve yardımcı mâlûmata ihtiyâç vardır. Zîra vesîkaların tenkîdi iş esnâsında fenâ muhâkeme etmenin neticesi olarak bir hatâ yapmak mümkün olduğu kadar cehâletten doğan hatâlar da mevcûddur. Târihçilik mesleği bu husûsda diğer mesleklerin birçoğuna benzer. Ne usûlün, ne doğuştan yeteneğin ikmâl edebileceği bâzı teknik mâlûmat malzemesine ihtiyâç vardır ki onlarsız târihçilik sanatını îfâ etmek mümkün değildir. Bu ilk ve temel bilgiye ekseriyetle “Târihin yardımcı ilimleri” denilmektedir. Fakat târih daha bu vasfı almak için çabaladığı bir zamanda kendisine yardım eden bâzı bilgileri bir ilim telakkî etmek ne dereceye kadar doğru olabilir. Onun için apriori bir tarzda bu bilgilerin ilmî mâhiyetini tedkîkten evvel vesîkaların tedkîki için lâzım gelen mâlûmatı toplamak ve bilâhare bunların vaziyetlerini tâyin etmek daha uygun olur. Bu husûsda bir asır evvel cârî olan fikirler bugünkülerle pek tezâd teşkil eder. (1820) târihlerinde Fransa Mahkûkât ve Târihî Eserler Akademisi Dâimî Kâtibi “Daunou” Târihî Tetebbular Mebhası isimli eserde târihçilik çıraklığını üç gruba ayırıyor: Edebî, felsefî, târihî.

Târihî araştırmalar için bol bol tafsîlâta girişiyor ilk önce “Literatürü, büyük örnekleri son derece dikkatle okumuş olmak” lâzımdır diyor. Acaba bu büyük örnekler hangisi? Daunou “Dâstânî şiirin şâh eserleri”ni ilk satırda göstermeğe asla tereddüd etmiyor. “Zîra anlatı sanatını şâirler yaratmıştır ve bunu onlardan öğrenmeyen eksik öğrenmiştir. Aynı zamanda romancıları özellikle yeni romancıları: “Onlar vakaları ve şahısları yerlerine koymayı, tafsîlâtı tevzî etmeği, vakaların nakli işinin mâhirâne sevkini, keserek, tekrar alarak huzûr bilmeyen bir merâk ile okuyucunun dikkatini sevk etmeği” bize öğreteceklerdir.

Nihâyet mühim târihî eserleri okumak: “Eski Yunaniler arasında Herodot, Tukididis, Ksenofon, Polybius, Plutarkhos; Latinlerde Sezar, Sallustius, Titus Livius, Tacitus, ve yenilerden Machiavelli, Guichardin, Hume, Robertson Gibbon ve Voltaire...

ilh. Ben diğerlerini istisnâ etmiyorum. Çünkü onların eserleri arasında büyük büyük şekil farkları mevcûddur.

İkinci olarak: Felsefi araştırmalar: “Fikriyatı, ahlâkı, siyâseti incelemek”. Bunlara dâir mürâcaat edilecek eserler. Daguesseau bize Aristo, Cicero, Grotius’u tavsiye ediyor. Ben yeni ve eski ahlakçıları ilâve, son asrın ortasından beri yayımlanan eden siyâsiyâta âid eserleri tavsiye, Makyavel, Bodin, Locke, Montesquieu, Russo, Mably ve şârihlerini ilave ederim.

Üçüncü olarak: Târih yazımından evvel hiç şübhesiz onu bilmek lâzımdır. Bu gibi mâlûmat mevcûd olduğu gibi bilinmeden başlanacak olur ise katiyen çoğalmaz. Müstakbel târihçi en mühim târihî eserleri okuduktan, bunları üslûbda model olmak üzere araştırdıktan sonra bunları bir ikinci defa okumanın faydası olacaktır. Bu sefer okur iken bilhassa bu eserlerin ihtivâ ettikleri vakaları ihâta etmek ve zihinde silinmez bir hâtırasını saklamak için olaylara nüfûz etmek üzere hazırlanmalıdır.

Târihçi Freeman “Bir târihçinin istirdâd yoluyla temâs etmeyeceği bir mevzû olmayacağından târihçinin hatta bâzı meselelerin hallî için kimya, fizik ve jeolojiyi de tahsîl etmesi lâzım gelir” diyordu.

Târihçi için umûmî hayata karışmak mâzînin târihini yazmadan zamanının târihini yapmağa iştirâk etmek lâzımdır denilir oldu. Tabâkat, denizler, iklimler gibi hâdiselerin tedkîkinden büsbütün ayrı usûller tâkib etmesi lâzım gelen bir târihçi için hâlâ bir coğrafya uzmanı olmasını isteyenler yok değildir.

Yüz sene evvel bir târihçi için lâzım gelen mâlûmat bu sûretle tasavvur ediliyordu. Bugün bu mâlûmat tartışma sâhasını atlamış, sınıflarda öğretilir klasik bir şekil almıştır. Meseleyi hal için en kestirme usûl işe en basit yönünden başlamaktır. Târihçi ilk defa vesîkaya temas ettiği zaman onu okumak mecbûriyetindedir. (Çünkü vesîkaların büyük bir kısmı yazılıdır). Vesîkayı okuyamaz ise ondan nasıl istifâde edebilir. François Champollion’a kadar hiyeroglif ile yazılmış olan Mısır vesîkaları tamâmıyle ölmüş harflerdi. Onlardan istifâde mümkün değildi. Eski Asur târihi ile meşgul olmak için çivi yazısını hal etmeği öğrenmek lâzım olduğu kolayca kabul olunur. Aynıyla kaynaklara nazaran ilk ve orta çağların târihî sâhasında çalışılmak istenildiği zaman mahkûkâtı ve el yazmalarını okuyup hal etmeği öğrenmek uygun bir tedbîr olur. Bu yazıların hallini temîn eden bütün mâlûmat epigrafi ve paleografiyi meydana getirir.

Vesîkanın okunmuş olduğunu farz edelim. Eğer okuduğumuzu anlamayacak olur isek bu vesîkadan ne sûretle istifâde edebiliriz? Etrüsklere, Kamboç eski devirlerine âid mahkûkât okundu. Fakat bu lisanlar bugün bize meçhul olduğu için hiç kimse bir şey anlayamıyor. Eski Yunan târihi ile bir târihçi gibi meşgul olmak için eski Yunanca yazılmış vesîkalara mürâcaat etmek, binâenaleyh eski Yunancayı bilmek lâzımdır. Karagöz'ün hakîkati denecek, fakat ekseriyetle bu hakîkat bilinmiyormuş gibi hareket olunuyor. Yüzeysel bir Arabça ile İslâm târihi yazmağa heveslenenler olduğu gibi bugünkü Rumcayı bilerek Yunan târihi yazmağa yeltenenlere tesâdüf edilmektedir. Birçok târihî hatâların sebepleri eski lisanların inceliklerine, gramerine, lügatlerine dâir pek sağlam mâlûmata mâlik olmayan târihçilerin kelimeye yanlış bir mânâ vermelerinden yâhud esâs metni gelişi güzel yorumlamalarından kaynaklanmıştır. Vesîka bugünkü lisanlardan biriyle yazılmadığı sûrette vesîkanın yazılı olduğu lisanın sağlam bir sûrette bilinmesi târihî araştırmalara pek mantıkî bir sûrette takaddüm eder. İşte pek geniş mânâsıyla bir filoloji eski vesîkaların anlaşılması için târihçiye kuvvetli bir yardımcı olur.

Vesîkanın okunmuş ve anlaşılmış olduğunu farz edelim. Eğer vesîkanın güvenilirliği kesin bir sûrette ortaya konmamış ise sağlam bir vesîka olduğu anlaşılincaya kadar bu vesîkayı ehemmiyetle telakkî etmek haksız bir şey olur. Bu sûretle vesîkanın güvenilirliğini ve kaynağını tahkîk etmek için iki şart lâzımdır: Muhâkeme etmek ve bilmek. Fakat muhâkeme etmek hemen öğrenilmesi mümkün olmayan, birçok araştırmaların neticeleri ile meydana gelen bâzı kesin ve müsbet mâlûmata mâlik olduktan sonra gelir.

Binâenaleyh muhâkeme etmek için biriken neticeleri bilmek lâzımdır. Güvenilirliği kesin olan fermanlar ve berâtlar arasındaki müşterek vasıfları bilmeden, yâhud falan târihte falan dîvanın îtiyâdî anlaşılmadan bir berâtın, bir fermanın doğrusunu veyâ yanlışını ayırt etmek en kuvvetli mantıkçılara göre bile müşküldür, yapılamaz. Bunun için husûsî bir vaka hakkında fikir beyan etmeden, ilk âlimlerin yaptığı gibi, bizzat benzer birçok vesîkaları mukayese ile birbirinden ayıran hadleri tâyin etmek ve böylelikle güvenilir ve güvenilir olmayan vesîkaları anlamak îcâb eder. Hâlbuki bir zamanlar âlimlerin dikkatli mukayeseler, teftişler, tahkîkler ile elde ettikleri bir mâlûmat cümlesi ve bir müşâhedeler hazînesi ve bunların neticelerinden meydana gelmiş bir usûl olmuş olsaydı bu işler ne kadar kolaylaşır. Ve bizzat bu mukayese ve bu teftişleri yapmak zahmetinden kurtulunur idi. Filhakîka berâtların, fermanların

tenkîdini kolaylaştırmak için bu mâlûmat cümlesiyle müşâhedeler neticeleri mevcûddur. Buna “Diplomatik” denir.

Daha henüz tenkîd edilmemiş olan vesîkaların tenkîdine gelince, şimdiye kadar aynı türden tenkîd edilmiş olan vesîkaların neticeleri hakkında mâlûmat almadan teşebbüs etmek doğru bir şey olamaz. Bu mâlûmatın toplanması yani şimdiye kadar hangi türden hangi vesîkaların tenkîd edilip edilmediği hakkındaki neticeler ayrıca bir mâlûmat cümlesi teşkîl eder. Ve bunun ayrı bir ismi vardır: “Histovar Literar”.

Mîmârî, heykeltraş, resim, her tür eşyâ (silâh, elbise, ev eşyâsı, meskûkât, madalya, arma... ilh.) gibi görsel olan vesîkaların tenkîdine gelince: Bu gibi vesîkaların pratik bir sûrette gözlem ve tedkîkinden meydana gelen mâlûmatın toplamından teşekkül eden “Arkeoloji” ve buna tâbi olan “Nümizmatik” ve “Heraldik”e ihtiyaç vardır.

Heuristik, bibliyografi, epigrafi, paleografi, filoloji, diplomatik, histovar literar, arkeoloji... İşte bir vesîkadan nesnel ve açık olguya intikal için lâzım gelen mâlûmat bagajı.

Burada dikkat edilecek mühim iki noktayı ihmal etmemelidir. Evvela: Bu mâlûmat her târihçi için lâzım ve zarûrî şeyler değildir. Asrımız târihiyle meşgul olan bir târihçinin ne epigrafiye, ne de arkeolojiye ihtiyacı vardır. Târihin yardımcı ilimleri yoktur. Târihçinin araştıracağı sâhalar için önden bir çıraklık geçirmesi lâzımdır. Ve bunu işi bilir. Tedkîk edilmek istenilen târih konusuna âid bir iştir. İslam öncesi Batı târihi için yapılacak çıraklık ile asrımız Osmanlı târihi için hazırlanma müddeti bir olamaz.

İkinci olarak: Bu mâlûmat ancak cüz’î vâkıaları tebyin gibi târihçinin en kuvvetli ve asil olan vazîfesine âiddir. Târihî sentez ayrıca bir mevzûda incelenmelidir.

Emin Ali

تاریخ اصولنه دأر

تاریخ، بشری معرفتار آراسنده موقعی هنوز وضوح ایله آلماشدر. برزمانلر علملرک تشریفاتی، حقیقی، بربرینه نظرأ قدم و اهلیتی واردی. تاریخ بو مهتهله آراسنده کندیسنه پک قیمتلی بر موقع آیرمشدی. کائناتک بوتون سرلرینک مفتاحی اونک آلدن ایدی. بشرک بوتون فلاکت و سعادتلرینک سببیلیر، عظمت و اقباللرینی، خسوف و انزاملرینی ایضاح ایدر، قارا کافرلیله بزه اسرارلی قویتو کچه لرک خیالی ویرن ماضی بی برشله سیله آیدنلر، بزه خیالی شاهراهلر کوستریر. اخلاق، وجدان، فضیلت بالخاصه وطنپرورلک اونک شله سیله روحلر خنده اوپانیر. ملنلرک روحنی بیلیر، واکصوکرا او برجهان محکمه سیدر، ظالملری محاکمه و تاریخ حضورنده اونلری محکوم ایدر. مظلوملره، بالخاصه زواللی مقتوللاره فضله آجیر. بو صورتله ماضی آکلاشیلدقدن صوکرا استقبال غایت قولایدر. وماضیدن استقباله پراسقراء بزه، بالخاصه مملکتی اداره ایدنلره، لک قوتلی بر تفکر اکسیری اولور. وبعضاً ده جرائله تاریخ بو کونکی ویا کله جک نسللره یول کوسترمکه اکتفا اتمه یوب ماضیده کی قهرمانلره ده نصیحت ویرر. عالمر تاریخنک مرثیله لری سلسله سننده کندیسنه او قدر حیثیت، قدم، اهلیت و شرحه قوتلی، موقع آیرمشدی که، هرکس دن سؤال سوران، هر وقعه بی، هر قهرمانی مدافعه و محاکمه ایدن بو علم کندیسندن حساب صورولمخه هیچ بر وقت تحمل ایدنلریدی. سومیل بر نائر ایچون بو قیمتلی علمی کندیسنه سپر یاغنی نه قدر استفاده لی برایش اولوردی. ادعالمی نه بر اصوله، نه بر وثیقه به، نه بر وثیقه دن وقعه به انتقال ایچون ابسی لازم و ضروری شرطلره استناد ایدر بیره به لزوم واردی. بزادعا اتمه یورز، علم بویه سویله یور؛ تاریخ یالان سویله من. تاریخی حقیقتلر اوکنده اصرار ایدله من. تاریخی آجک، او بر حقیقت کتابیدر. بز اونک یالکز حسیانه تر جانز دیمک کافی کلیردی. تاریخ، ده قارتک اصولی شبهه سنندن یکانه امتیازلی بر معرفت شعبه سی اوله رق اون طقوزنجی عصرک اورتالرینه قدر شرف و حیثیتندن هیچ برشی فدا اتمه دن بوتون سلطنتیه یاشادی. بالخاصه اون طقوزنجی عصرک حساس و متمه یج شاعر و ملیتپرورلری ماضی کی سرلرله قابالی، یعنی سرلرله اورتولو بر خاطرده دن لک یوکسک آبدلرینی ابداع ایچون استفاده ایتدیله ر. فقط بو متمه یج و متحسس آدملرک یانی باشنده و حتی کندی آرلرنده تاریخنده ده سائر علملرده کی قطعیت و وضوح آراشیدر یلغه باشلانیدی. و تاریخی تدقیقار

بویه در. ققیهار بوراده کی «ولی» کله سنک شمولی ده صریح اوله رق آکلاسه مدیلر. معرافیه بونک اقربا آرهنندن خارجه قالمیه جفتی ده دویورلردی. حضرت علیدن مروی اولان «النکاح الی العصبات» قاعده سی مسئله بی خلی ایضاح ایتدی. حقیقار بو قاعده نک بر حدیث مرفوع و یا حدیث موقوف اولدیفنده ایتانیور. لردی. بوسبه بناء ولایتده عصبه اولانلرک بالترجیح دیکرلرندن تقدیم ایدله جکی حقیقده اتفاق ایتدیله ر. دیمک اولور که عصبوت متفقاً شرطه تقدیم عد ایدیلوردی. فقط امام محمد بونک یالکز شرطه تقدیم دکل، بلکه ثبوت ولایتک شرطلرندن اولدیفنی سویلوردی. حسنک روایتنه کوره امام ابو حنیفه بو جهتی التزام ایدیلوردی. [۳]

امامینک یعنی امام محمد ایله امام ابویوسفک ابو حنیفه دن روایتلرینه کوره [۴] عصبوت ولایتک شرطلرندن دکل ایدی. امام ابویوسفک بو خصوصده کی رأی متردددر. امامک روایتنده ابو حنیفه ولایتده عصبه لکی شرط ایتدکندن عصبلر بولوغادینی زمان استحسناناً ذوی الارحامک ولایتی جائز کورورلردی. ولایتده عصبه لکی شرط ایدنلر یوقاریده کچن «النکاح الی العصبات» قولیله قیاسه استناد ایدیلوردی. امام ابو حنیفه نک طرفدارلری حضرت علیدن روایت ایدیلن بو قاعده نک عصبه و ذوی الارحام زمه لرلی بولوندیفنی زمان آنجاق برنجیلرک ترجیحنه خدمت ایتدیکینی سویلورلردی. [۵] قیلوی تشکیلات اندیشه سی آرتیق اونوش اولان ابو حنیفه، عبدالله بن سعودک معاوماتی داخنده اوله رق زوجهنک دیکر زوجندن اولان قیزی تزویج اتمه لرلی یوباده دلایلر؛ فقهای اصحابن عبدالله بن سعودک عصبه اولیان والده نک و لیکن قبول اتمه سی بونک جوازینه دلالت ایدیلور؛ ذاتاً ولایتده اصل آرائیلاجق جهت شفقندر. بو، عصبه اولسون اولسون هر هانکی اقرباده موجوددر. هله والده نک کندی اولادینه قارشلی اولان شفقتی پدروسائر عصبه لرککنندن اکیسک عدا ایدیله من. بناء علیه بوراده قیاسه اهمیت و برلیه بیلیر، درلردی. [مبسوط ج ۴ ۲۲۳] شیانی [۶] امام محمد ایسه ولایتده اصل آرائیلاجق جهت عصبه لکدر، چونکه عصبه اولانلر آنجاق قیزک، قیزک منسوب اولدیفنی قیله نک کفویقی تقدیر ایدیلیرلر. قیله، عشیرت داخنده رأی و تدبیر عصبه لره عائددر؛ بناء علیه ذوی الارحام و والده نک ولایتی تجویز ایدیله من دیردی.

— بیتهدی —

هلم ثابت

[۳] بدایع ۲ ج ۴۰

[۴] بدایع ۲ ج ۲۴۰

[۵] بدایع الصنائع ج ۲ ۲۴۱

[۶] ؟

کی عدالتده لزوم کورمه یوردی. بوکا کوره شرعاً عادل صایلمیان فاسقارکده ولایتی صحیح اولیوردی. حقیقار ولایره خطاباً بکارلر ایله قوجه سز قیزلرینک انکاحنی بیلدیرن آیت و سنلرک عمومه شامل عام امرلر اولدیفنی، عینی زمانده عصر سعادتندن زمانلرینه قدر بو وادیده جریان ایدن تعاملك اجماع امت ماهیتنده اولدیفنی ایلو سویورلردی. برده حقیقار ولایتده ارنی ده اعتبار ایدیلوردی. بولره کوره آنجاق میراث آلان ولی اولیلیردی. ملوکیت اختلاف دین .. کی سبیلر ایله ارندن محروم اولانلرک ولی اولمیه جفته قائل ایدیلر.

ققهار، نکاحده ولایتک اهمیتنی تبلیغ ایدن نصلرده ولایرک صنف و ترتیبلی حقیقده تفصیلات بولممدیلر. نصلرده کی «ولی» تعبیری مهم اولوب کیملره شامل اولیله جکی آکلاشیمه یوردی. یالکز بعض سنلرده «پدر» ولی اوله رق کوستریلدیکینی کی، ولیسی اولیانک ولیسی سلطاندر، دینیلوردی. سنلردن برنده حضرت پیغمبرک عمومجه سی حضرت حمزه نک قیزی تزویج ایتدیکینی، ام سلمه نک کوچوک اوغلی عمر طرفندن پیغمبره تزویج ایدیلدیکینی مریدر. فقط بوراده حضرت پیغمبرک عمومجه سنک قیزیله نظراً ولایت خاصه صاحبی اولسی مشتمل بولوندیفنی کی ولایت عامه سی ده واردی. بو تزویجده ولایت خاصه سی استعمال اتمش اولدیفنه کوره عمومجه زاده نک ولایتی مخصوص اولیور، دیمکدر. امام سلمه مسئله سنده ایسه کوچوک عمرک والده سی ولایت، یا خود وکالت ایله تزویج اتمسی احتالی واردر. ولایت طریقیله اولدیفنه کوره اوغلك والده سنه قارشلی ولایت تزویجی سنت تقریریه ایله ثابت اولیور. برده عروه بن زبیرک همشیره و برادرلرینک صغیره لرینی؛ ابن سعودک معاوماتی داخنده زوجهنک دیکر زوجندن اولان قیزی تزویج اتمش اولقلری روایت ایدیلور. بو روایتلر ثابت اولدیفنه کوره عمومجه لر ایله والده لرک ولایتلری ده قبولی ایدیلور، دیمکدر.

اغلب احتیالدرکه بالآخره فقها دورنده و شیمدی مهم کی کورینن برچوق تعبیرلر، حتی برچوق آیتلر، حدیثلر لسانک کهنه و عرفلره، کله لرک شمول دائره لرینه واقف اولانلر ایچون صریح اولیوردی. اصحاب آیتده، سننده آکلاسه مادقلری برشیده تصادف ایتدکلری زمان حضرت پیغمبره مراجعت ایدهرک استیضاحده بولنورلردی. بو استیضاحلرک برچوقلری روایت طریقیله زمانه قدر کلشدر. شوخاله کوره ایهاملرک، اجماللرک همان برچوقی بالآخره تعامللرک، عادتلرک بلکه ده عرفلرک تبدللی، نزول و ووردلرینی ایجاب ایتدیرن وقعه لرک سبب و وقعه لرک اونودیله سی، بعضاً کله ده کی استمهاللرک دیکشیمه سی .. وسائر اسباب دولایسه بعض نصلرده ایهاملر اجمالر حصوله کلارک برچوق اختلافلرک محوری تشکیل اتمشدر. نکاحده ولایت مسئله سی حقیقده کی نصلرده

تكون ايتش ومؤرخ علملرك ك قوتلى بر صورتله استناد ايتديكى مشاهد و تيره سندن محروم قالمشدر. مؤرخ ايجون واقعه به وقوفك بر تك واسطه سى واردر . واقعه بر ايز ، بر اثر براقش ايسه ! بو ايزك مفقوديتي واقعه نك ابدى مجهول قالمه سنى استلزام ايدجكدر. مؤرخلر يوازه وثيقه دييورلر. وثيقه ي ماضى به عائد واقعه لرك شيتي وواضح بر تصوريي تأمين ايدجك اولان ايزلردر . بو صورتله طوغرىدن طوغرى به ويا طولاييسيله بر ايز براقه مش ويا براقش اولديني حالده ايزى غائب اولمش ، سيلمش ، تخریب ايدلمش اولان بوتون دوشونجه لر ، فكرلر ، واقعه لر بشریت ايجون ابدى غائب اولمش ديمكدر. وثيقه لرك يوقلغنى هيچ برشى اكال ايدمه ستر. وثيقه يوق ايسه تاريخ ده يوقدر .

ايشته بر مؤرخ بوكونكى فنلرك هپسندن اول وثيقه لرى آراشديرمق ، طولامق ، ترتيب وتصنيف ايتك كېي وظيفه لر قارشيسينده قايير . وثيقه لرى آراشديرمق و طولامق تاريخچيلك صنعتك منطقاً ايلك صفحه سنى واك مهم بر قسمي تشكيل ايدر . آلمان ياده بو ايشه قيصه وقولان شلى بر كله اولديني ايجون «آوره ستيك» دييورلر . تاريخك يكانه منبى وثيقه اولديني قبول ايدلديكى تقدردره بو وظيفه نك نه قادر مهم بر ايش اولديني كندى كندينه آكلاشيلير . اكر بو ايشه لازمكديكى قادر اهميت و برله جك اولور ايسه ، يعنى تاريخى بر مسئله يي تدقيقه باشلامازدن اول اطرافيزى بو مسئله يي ايضاح ايدجك بوتون وثيقه لرله طولديرماز ايسه كنافله يره كفايتسز معلومانه استناد ايدرك حركت ايتش وخطا ياقى احتياى فضله لشديرمش اولورز . تاريخ اصولك قاعده لر يه تاميله توافق ايدن متبحرانه سعى وغيرتلك مهم بر قسمي صرف مادي اولان بو سببدن دولايي بوزولمش وياخود تاميله محو وها اولمشدر . مؤرخ يالكز النده كېي وثيقه لرله ا كفا ايتيوب ده لازم كان بوتون وثيقه لرى طولامش اولسه يدي استناد ايتديكى وثيقه لرك قسماً ايضاح ، عام ايديله جكنى وياخود بوس بوتون اهميتدن ساقط اولجنى كورور ايدى . وثيقه لرك بولايي ، طاعيتقلى بوايشك تك بر آدم طرفندن ياليسى امكانسز قيلار . فى الحقيقه بو وظيفه يه ، علمي هيئتلر وياخود حكومتلر طرفندن افا ايدلكده وثيقه لر (آرشيو ، كتيخانه ، موزه) كېي مؤسسسه لرده محافظه ايدلكده در . بو صورتله وثيقه لر عمومى مؤسسسه لرده حفظ ايدلكدن سوكره تحريسي ممكن اوله بيلير ، فقط بيكارجه وثيقه لرى دن كچيرمك وپونلر آره سنده مقابيسلر ياقى مجبوريتنده بولان مؤرخك يه موجود وثيقه ده بولريك ايضاحاتى سجللر يي ترتيب ايدلمش ، بوسجلاره فهرستر علاوه ايديله رك (الفبا .. اصولى .. الخ) عمومى ره بر توارلر يي ياليش بولسى وياخود ايشه كبرشك ايجون هر شيدن اول بو وظيفه يي بالذات يايتمش اولسى لازمدر . موجودى تسجيل ايدلمش اولان وثيقه

وثيقه دن واقعه يه انتقال ايجون تعقيب ايديله جك طرز لر اوقدر قطى شكللر آلمشدر كه بو شرطله ره رعایت ايديله دن ميدانه چيقه جق بر اثر جدى برآدامك بر ايكي دقيقه سنى اسراف ايديله جكي اهميتي هيچ بر زمان حائر اولماز . تاريخ اصولى حقنده ك قيمتلى ترقيبلر ، تاريخى تدقيقله كيريشمك و تاريخى بر تاليفى علمى بر طرزده حقيقت ساحه سنه چيقارمق ايجون وثيقه لرى تدقيق و تنفيد ايدجك متعير ومورخله لازم كان ايلك معلومانه عائد اصول وقاعده لر در . يتش سيسان سنه اول تاريخك يك كنيش اقلرده فرمانفرما اولديني زمانلرده عالم مورخلر بو قيمتلى علملرينك نه قدر درين منبعلردن ، نه قدر باياسز علملردن ميدانه كلكديكى ايضاح ايديبورلردى . بو آشاغى يوقارى بر «عالم كل» اولق ديمكدى ، مورخك هر علمي بيلمه سى لازمدي . تاريخك قهرمانلق دورلرينه عائد اولان بوا دعالرك ، فكرى ، بدىي ، اجتماعى .. الخ بوتون حياتنده ايش بولومى اساسلر يي قبول ايدن بو تقسيمده فردك حصه سنده دوشن وظيفه يي اكتمل بر طرزده يايتمه سى ايجون اولاختصاصى غايه اتخاذ ايدله دن بو عصر ك آكلايشنده برموقى يوقدر . بوكون تاريخى تدقيقله تقدم ايدن معلومات اوزون بر جدال دن سوكرامعنين ومحدود شكللر آلدى . بوكون اثر يه علمى برماهيت و برديرمك ايشته ين بر مورخك نه كېي بر حاضرلقى مدق كچيرمه سى مدق لازم كله جكي ساده دستورلر ايله افاده اولونه بيلير .

ملكتمزده فكرى جريانلر ايكي ضد شكاده تبارز ايديبور . يا اروپا علم وعرفان حياتى اداره ايدن الكصوك واك شامل عمدلر ، ياخود بوكون آنجاق ماضى يي محافظه ، تفكر سير يي تعقيب ذوقيله كتيخا . نه لرده يك درين اعتنلر ايله صاقلانان اثرلرده يازيلى سوزلر . بوايكي ضد جريان حالا كيميا لاپورتو آرلر من ياننده (سيميا) علمى مراقيلرى ياشاديني كېي دوام ايدوب كيديبور . كچنلرده اقدام غرته سنده «اختصاصه دائر» انشار ايدن باش مقاله بولك يك قيمتلى نمونه لر يي كوسترييور . مقاله صاحي «ادام عقللى ؛ تاريخ يازه . بيلمك ايجون بوكونك بوتون علملردن ناصل واز كچه بيلير» دييور .. تاريخده كېي اختصاصى و برمورخك تاريخى تبيلره باشلامازدن اول ايلك معلوماتك نه لر اولجنى تثبيت وياخود ساده جه «تاريخى يارديمجي علملر» ي تدقيق ايتك كيميانك دورت عنصر نظريه سى ايله عيني تاريخى قيمتلى حائر اولان ماهيتنى تفسير ايجون كافيذر ظنده تر ..

* *

تاريخى تشكيلات هانكي مقصدلر ايله اجر ايديلير ايسه ايدلسون جزئى واقعه لره استناد ايدجك در . تاريخك بحث ايدجك واقعه لر سائر علملرك واقعه لر دن تيبينده تعقيب ايدلن اصول نقطه نظرندن بوس بوتون آرييلير . سائر علملر واقعه لر يي طوغرىدن طوغرى به مشاهده صورتيه تيبين ايدر . تاريخى تر كيدده لازم اولان واقعه لر ماضى دنين مهم بر مفهوم داخلنده

اكبحرانى بر طرزده عصرى طولوردى . بوكون اكزيتله وبالخاصه مورخلر ، اون طقوزنجى عصره تاريخ عصرى ديرلر . فى الحقيقه اون طقوزنجى عصر ، تاريخى تدقيقلرى زمان ومكان اعتباريله كنيشله تدى . معلومات منبعلر يي واسع بر مقباسده چوغالندى . انتباه دورندن برى باشلايان ، فقط شعورسز بر طرزله يك ضعيف بر صورتده دوام ايدن تاريخى واقعه لرك تيبينى كيفيتنى بر اصوله ربط ايتدى . كوزل ايله طوغرو ، تيسج ايله ايضاح آرى آرى شيلر اولديني آكلاشيلبغه باشلاقدن سوكرامعنينك شمدى به قدر درعهده ايتديكى وظيفه لر دن بربرر واز كچه سى لازم كليورى . بالخاصه وقعه حقنده تفلسف ايتك ايجون هر شيدن اول وقعه نك تيبين ايتش اولسى وجدى بر آدامك بو وقعه به اعتاد ايتمه سى ايجون تيبينك معين اصوللر داخلنده اجرا ايديله سنك بومعرفت شعبه سنه علمى برماهيت ويرمك ايجون برنجى شرط اولديني قبول ايتك ايجاب ايديبوردى . بو صورتله ظالمرك محكمه به توديعنه ، ماضيه آقان قائلر ايجون اغلامغه تقدم ايدن واقعه لرك تيبين و تثبتي كېي بر عمليه تظاهر ايديبوردى . سوكرامعنينك ايتناق ايجون يك آرز و صفله مالك اولان متقدرلرى بو عمليه دن مثبت علملردن ايشته دكارى قطييت وغير شخصيتى ايشته مكه باشلاديلر . فقط قطييت ، غير شخصيت ؛ شعر و خيال تلعين ويا تبجيل دكيدر . تاريخ بو صورتله ياعلمى بر ماهيت آلوب ضبط وربطه آينه جق وياخود هوسكارلرك ، صنعتكارلرك آرزو والهامنه تابع اولجقدى . تاريخ برنجى شقى ترجيح ايدرك بعضاً بحرانى وبصاً منظم خطوه لرله علملر قافله سنه التحاق ايجون جدال ايديبور . بو التحاق ناصل و نروده اولجنى تخمين ايديلش ، فقط وضوح ايله تعين ايتمه مشدر .

* *

التحاق برنده كېي بو وضوح سزلق تاريخك هر درلو ضبط وربطدن عارى ، خصوصى اصول وقاعده لر دن محروم ، محدودسز بر معرفت اولديني صورتنده تاقى ايديله م ليدر . واقعا بوكون مثلابولوزنيك علم اولوب اولاديفنه دائر هيچ بر مناقشه يه تصادف ايديله ديكنه قابل تاريخك علم ويا صنعت اولجغه دائر مناقشه لر جلدلر طولدوره قده در . بو كاقابل تاريخ اصولى حقنده قطى ، صاغلام ومثبت حكملر كيتدكجه چوغالنده تاريخى تدقيقله كيريشه جك اولانلره اتباعى ضرورى كان قاعده لر واضح شكللر آلمده در . بوكون تاريخ علم ويا صنعت تلقى ايديلسين ، ياخود تيسج واسطه سى استقبالك كتنى ، اخلاقك تهذيب كېي حالاً آرزوق تصادف ايديله ن تاريخى تشكيلاتده كېي مختلف صورتلرى ولسون ، اولجه اختياري بر صورتده باشلايان و سوكرامعنينك تدوين ايدلن و تيره لره ، اصوللره رعایت ايتك مجبوريتنده در .

واقعه لرك وثيقه لره استناد ايتمه سى ، وثيقه لرك علمى بر قناعت توليد ايتمه سى ايجون قوتلى بر تنقيددن نه مه سى وثيقه لرك تحرى ، جمع و ترتيبى ، تفسير و ايضاحى

بر قسمی محرردر . و شیفته بی او قوه من ایسه اوندن نصل استفاده ایده بیلیر . فرانسوا شامپلیونه قادر هیهروغلیف ایله یازلش اولان مصر و شیفته لری تامایله اولمش حرفردی . اولردن استفاده ممکن دکلمدی . آتورفدیم تاریخی ایله مشغول اولق ایچون میخی خطلری حل ایتمکی اوکره نك لازم اولدینی قولایچه قبول اولنور . عینله منبعله نظر آ قدیم و وسطی قرنلرک تاریخی ساحه سنده چالیلمق ایسته نیله یکی زمان محکوکاتی وال یازیلرینی او قویوب حل ایتمکی اوکره نك موافق بر تدبیر اولور . بو یازیلرک حانی تأمین ایدن بوتون معلومات تهپسرافی ، و باله اوغرافی بی میدانه کثیر .

و شیفته نك او قومنش اولدینی فرض ایدهلم . اکر او قودوغمنی آ کلامیه جق اولور ایسه ک بو شیفته دن نه صورته استفاده ایده بیلیرز؟ ته تروسکله ، قامبوج اسکی دورلرینه عائد محکوکات او قوندی . فقط بو لسانلر بو کون بزه مجهول اولدینی ایچون هیچ بر کیمسه برشی آ کلامیه میور . یونان قدیم تاریخی ایله بر مؤرخ کی مشغول اولق ایچون اسکی یونانچ یازلش و شیفته لره مراجعت ایتمک ، بناء علیه اسکی یونانچینی بیلیمک لازمدر . قره کوزک حقیقی دینه جک فقط اکثریتله بو حقیقت بیلنورممش کبی حرکت اولونوبور . سطحی بر عریجه ایله اسلام تاریخی یازمغه هوسلنلر اولدینی کبی بو کونکی روجه بی یازیلرک یونان تاریخی یازمغه یلنلنره تصادف ایلمکده در . بر جوق تاریخی خطلرک سبیلری اسکی لسانلرک نکته لرینه ، صرف ونحوینه ، لغت لرینه دائر پک صاغلام معلوماته مالک اولمایان مؤرخلرک کله بیه یا کاش بر معنی و برملردن یا خود اساس متی کلبشی کوزل شرح و ایضاح ایلملردن نشأت ایتمشدر . و شیفته بو کونکی لسانلردن بریله یازلدینی صورته و شیفته نك محر اولدینی لسانک صاغلام بر صورته بیلنمیسی تاریخی تحریرله پک منطقی بر صورته تقدم ایدر . ایستا پک کنیش معناسیله بر فیلولوژی قدیم و شیفته لره آ کلاشلمسی ایچون مؤرخه قوتلی بر معاون اولور .

و شیفته نك او قومنش و آ کلاشلمش اولدینی فرض ایدهلم . اکر و شیفته نك صحت و موثوقیتی قطعی بر صورته تعین ایتممش ایسه احتجاجه صالح بر و شیفته اولدینی آ کلاشینجه به قادر بو و شیفته بی اهمیتله تلقی ایتمک حفسز برشی اولور . بو صورته و شیفته نك موثوقیتی و منشائی تحقیق ایتمک ایچون ایکی شرط لازمدر : حاکمه ایتمک و بیلیمک . فقط حاکمه ایتمک بالدهاه اوکره نكسی غیر ممکن ، بر جوق مقدم تحریرلرک نتیجه لری ایله میدانه کلن بعض قطعی و مثبت معلوماته مالک اولدیندن صورته کلیر .

بناء علیه حاکمه ایتمک ایچین مدخر نتیجه لری بیلیمک لازمدر . موثوقیتی قطعی اولان فرمانلر و براتلر ازه سننده کی مشترک و صفرلی بیلمدن ، یا خود فلان تاریخنده فلان دیوانک اعتیادی آ کلاشلمه دن بر براتک ، بر فرمانک طوغرو سنی و یا یا کلبشی تفریق ایتمک اک قوتلی منطقیچاره کوره بیله مشکدر ، یا بیلاماز . بونک

اوکره نك مشدر . یعنی زمانده رومانجیلری باخصوص یکی رومانجیلری : « اولر وقعه لری و شخصلری یز لرینه وضع ایتمکی ، تفصیلاتی توزیع ایتمکی ، وقعه لرک نقلی ایشنک ماهرانه سوتنی ، کسه رک ، تکرار آلدرق حضور بیلمه یه ن بر صراق ایله قارنک دقتی سوق ایتمکی » بزه اوکرده جکلردر .

نهایت مهم تاریخی اثرلری او قومق : « اسکی یونانلر آره سنده هه رده دوت ، توکیدید ، کسه نه فون ، پولپ و یولوتارق ؛ لاینلرده سه زار ، سالوست ، تیت لیو ، ناسیت ؛ ویکیلردن ماکیاوهل ، کیشاردن ، هوم ، روبه رتسون ، کی بون ، وولته ر ... الخ . بن دیکر لرینی استننا ایتمیورم . یالکز بونلرک تاریخک مشواری حقتده لازمکن فکرلری و برمیسی ایچون کافی اولدینی کوریورم . چونکه اولرک اثرلری آره سنده بو بونک بونک شکل فرقلری موجوددر .

ثانیاً : فلسفی تبعلر : « فکریاتی ، اخلاق ، سیاستی تعقیق ایتمک . بونلره دائر مراجعت ایله بیلیمک اثرلر . « دا کسه سو » بزه آرسطو ، چیچرون و غروچیوسی توصیه ایدیور . بن یکی واسکی اخلاقیونی علاوه ، صوک عصرک اورناسندن بری انتمار ایدن سیاستیه عائد اثرلری توصیه ، ماکیاوهل ، بو دهن ، لوق ، مونسکیو ، روسو ، مابله ی و شارحلرینی علاوه ایده رم .

ثالثاً — تاریخ یازمه دن اول هیچ شبهه سز اون بیلیمک لازمدر . بو کی معلومات موجود اولدینی کبی بیلنمدن باشلانجه جق اولور ایسه قطعاً چوغالز . مستقبل مؤرخ اک مهم تاریخی اثرلری او قودقدن ، بونلری اسلویده موده ل اولق اوزره تتبع ایتمکدن صورته بونلری بر ایکنجه دفعه او قومنه نك فائده سی اولاجقدر . بو سفر او قور ایکن بالخاصه بو اثرلرک احتوا ایتمک لری وقعه لری احاطه ایتمک و ذهنده سیلنمز بر خاطره سنی صاقلامق ایچون وقعه لره نفوذ ایتمک اوزره حاضر لایمیدر .

مورخ فرهمانه « بر مؤرخک استرداد یولله تماس ایتمه جکی بر موضوع اولیه جفندن مؤرخک حتی بعض مسأللرک حل ایچون کیمیا ، فیزیک و ژوه تولوژی بی ده تحصیل ایتمی لازمکایر » دیوردی .

مؤرخ ایچون عمومی حیاته قاریشقی ماضینک تاریخی یازمه دن زمانک تاریخی یاغنه اشتراک ایتمک لازمدر دینلر اولدی . طبقات ، دکیزلر ، اقلیلر کبی حادثه لرک تدقیقندن بوس بوتون آیری اصوللر تعقیب ایتمی لازمکن بر مؤرخ ایچون حالابر جغرافیا متخصصی اولسنی ایسته یلر بوق دکیلدر .

بوز سنه اول بر مؤرخ ایچون لازمکن معلومات بو صورته تصور ایدیلبوردی . بو کون بو معلومات جدل ساحه سنی آنلامش صنقلرده تدریس ایدیلر فلاسیک بر شکل آلمشدر . مسئله بی حل ایچون اک کسدرمه اصول ایشه اک بسیط جهتندن باشلامقدر . مؤرخ ایلمک دفعه و شیفته به تماس ایتمک زما نونی او قومق مجبوریتده در (چونکه و شیفته لره بو بونک

ده بونلرک بویه ده پورده اوغراشه جق وقتی اولمایان مساعی اربانه کوره وارلغیله یوقنی مساویدر . مؤرخلر تکرار ایدوب دور بیورلر . و شیفته یوقسه تاریخده بوق . فقط و شیفته ده بونلرک ایضاحاتی سجللری اولز ایسه فعلیانه تصادفدن غیر بر صورته و شیفته لره موجودیتی بیلیمک امکانشلری باش کوستورر . ده (۱۸۴۸) تاریخنده « نه رنست ره نان » علمک استقبالی اثرنده « علمک بو کونکی حالنده مختلف کتبخانه لرده کی ال یازیلرک تکمیلی بر قاتالوغنی یاغنی ایچون نه قادر استعجال لازمدر . کوروشده پک متواضع بر ایش . حال بوکوه بایش اکال اولنجه به قادر نه قادر متبحرلرک مساعیمی مشکلاته اوغرایه جق و دائماً کفایتسز نتیجه لر بره جکلدر « دیور .

ایشته مؤرخ ایچون « اورده سنیقا » بی تعقیب ایدن ؛ کنیش معناسیله « کتابیات » اولمش اوله جقدر . معلوم بر موضوعه عائد موجود و شیفته لره جمع ، ترتیب و تصنیف ایله بیکنی فرض ایدهلم . بو و شیفته لر قوتلی بر تکمیلدن کچمک ، ماضینک واقعه لری اک مثبت صورتلر ایله تبیین و تثبیت ایتمک لازمکایر . و شیفته لره تکمیلی ایچون ای حاکمه ایتمک اعتیادندن ده آرزو ضروری اولمایان مثبت بعضی ایلمک و یاردیمی معلوماته احتیاج واردر . زیرا و شیفته لره تکمیلی ایشی آساننده فنا حاکمه ایتمک نتیجه سی اوله رق بر خطا ارتکاب ایتمک ممکن اولدینی قادر جهالتدن متولد خطالرده موجوددر . مؤرخک و متبحرک مسلکی بو خصوصده دیکر مسلک لره بر چوغنه بکزر . نه اصولک ، نه فطری استعدادک اکال ایده بیلیمک بعضی تعقیق معلومات مالزمنه احتیاج واردرکه اولر سز مؤرخلک صنعتی ایفا ایتمک ممکن دکلدر . بو مقدم و اعدادی معلوماته اکثریتله « تاریخک یاردیمی علملری » دینلمکده در . فقط تاریخ ده بو وصفی آلتی ایچون جدال ایتمک بر زمانده کندیسنه یاردیم ایدن بعض بیلکیلری بر علم تلقی ایتمک نه درجه به قادر طوغرو اوله بیلیر . اونک ایچون قبل بر طرزده بو بیلکیلرک علمی ماهیتی تدقیقندن اول و شیفته لره تدقیق ایچون لازم کلن معلوماتی طولیلاق و بالآخره بونلرک وضع لرینی تعین ایتمک ده موافق اولور . بو خصوصده بر عصر اول جاری اولان فکرلر بو کونکیلرله پک تضاد تشکیل ایدر . (۱۸۲۰) تاریخلرنده فرانسه محکوکات و تاریخی اثرلر اقادهمیسی دائمی کابی « دونو » تاریخی تبعلر مبعنی نام اثرنده مؤرخلک چراقلقنی اوچ غروبه آیریور : ادبی ، فلسفی ، تاریخی .

تاریخی تبعلر ایچون بول بول تفصیلاته کیریشور ایلمک اوکجه « امهات کتی ، بو بونک نمونه لری صوک درجه دقله او قومش اولق » لازمدر دیور . عجباً بو بو بونک نمونه لر هانکیسی ؟ رونو « داستانی شعرک شاه اثرلر » بی ایلمک سطرده کوسترمکه اصلا تردد ایتمیور . « زبرا تحکیه صنعتی شاعرل خلق ایتمشدر ، و بونی اولردن اوکره نك اسکیک

حکایتیه

فیرطینه‌لی برکیجه‌ده

کچیردیکدن قیسه و حزن‌لی کونلرکی مظلوم برقیش حکایه‌سنی یکی بیترمشدم. قلمی آتدم. صوکره یرمدن قالدم. اوطنه‌نک ایچنده براشاغی بریوقاری دولاشمغه باشلادم.

کیجه‌یدی . طیشاریده فورطنه واردی . اوچده ایکیسی قارا کلفاره کوموله قالمش کوچوک اوطنه‌مه‌قدر سسواقندن کنان اوغولتورلر ، طبقی فیصلتیلر یاخود آه‌لرکی غریب سسارله قولانغه چارپیوردی. شپه‌سز بو، روزکارله هوالانان قار سرینتیمی ایدی که اؤک دیوارلرنده کورولده‌یوردی. جامک اوکنده، آتلمش پاموق کبی قایلن وقابا برقار بیغنی کورونیور ، غیب اولیور، روحده برصوغوقلق، براوغوشوقلق تأئیری بریاقیوردی.

نچیره‌یه یاقلاشدم ، سوغاغه باقدم . تنها ایدی . روزکارک قوتیله زمان زمان شوسه‌دن براق قار بوغولری هوالانیور، خقیف، پیاض قوماش پارچه‌لری کبی اوچوشیوردی. نچیره‌مک قارشیننده برسوقاق فزری یانیوردی ؛ علو چیرپینیور ، روزکارله مجادله ایدیوردی ؛ تیره‌ک برضیاجیرکیسی هواده آره‌صره کسکین برقیلیج طرزنده انجیلوب کنیشه‌یوردی . اؤک‌دامندن قاردانه‌لری دوکولیور، آیدینلق ساحه‌دن کچرکن رنکارنک قیویولجملرله برقوس قزح ، تلونی کوسته‌ریوردی . بی حزن قابلا دی . چابوجاق صویوندم . لامبای سوندوردم . یاندم .

اوطنه‌می قارا کلق دولدورنجه سسلر داها واضلا شدی. نچیره‌دن کنان آیدینلق اوزریمه صولوق پیاض رنکده برقوجه‌لکه آتدی. ساعت ثانیه‌لری سرعتله صایوردی . بعضی قارک کثیف اوغولتوسی بو حسن‌سز ایشله‌منک طبعیردینسی بوغویوردی .

أبدیته کومولوب کیده‌جک ثانیه‌لرک چارپینتینسی صوکره بیکدن دوپیوردم. اکثریا اوثانیله‌ر، پنمک ایچنده برساعت وارمش کبی وضوله چینلایوردی . یازوب بیتردیکم صحیفه‌لری دوشوندم. اولرک‌معناسی نه‌ایدی؟ بردکرلری وارمیدی؟

او صحیفه‌لرده بن‌ایکی قعیرک غایت ساده ماجراسنی آکلاتیوردم. کور براختیارله قاریسی-حیات طرفندن اونونولش ایکی مخلوق ، طاطلی ، حلیم ، محجوب ، وآخقی باشابه بیلیر ایکی مخلوق- میلاد یورطینسک عره‌سنده صباحلین ایرکنجه‌جک کوبلرندن چیقشار، ومنجینک دوغدینی بوپوک کونی کندیلری‌ده برآز سوینج ایچنده تسعید ایده‌میلک امیدله صدقه طولبلاق ایچون جوار کویلر آره‌سنده آواره آواره دولاشمشاردی.

اک‌قین چفتکلاری دولاشارق جیلیری عیسی‌نامه ویریلن هر دورلو شیلرله دولو اولدینی حالده «اقشام

دعاسی» وقتنده اولرینه دونه‌بیله جگرینی امیداتمشاردی. امیدلری بوشه‌چقشمیدی. صدقه‌لر، آزغاب آزدی. وقت جوق کچ ایدی . آرتق یورغون قاری قوجه کوردی که آتسز قولوبیه دونک وقتی کلشدر . اوموزلرنده خقیف بریوک، قبلرنده ده آغیر بر حزنله بویکی اختیار، قارلرک قابلا دینی اواده کیدیوردی. کور، قاریسک آرقه‌سندن آغیر آغیر یورویوردی . ده‌ها قولایقله یورویولک ایچون آلتی رفیقه‌سنک کرینه کچیرمشدی. کیجه زفیری قارا کلفدی. کوکی بولوطلر اورتیوردی. بیچاره‌لرک آیقلری قاره کومو- لیدی . فورطنه قاری هوالاندیریوردی . کوی‌ده اوقدر اوزاقلدی که پوراز روزکارندن طونملر، بولک اوزرنده قاصیره‌لریابان تیدین بونامشار، سس-سس-سس-سس کیدیوردی. یورغون اختیارقادین بولی‌شایرمشدی. چوقدنبریدر بینه اوواده یورویوردی . کورده سووهرک :

— یقینه واریریورمیز؟ کورورسک ، آقشام دعاسنه پیشه‌مه‌جکز دینه سویله‌نیوردی .

قادین‌ده اوکا اولرک یقین اولدینی سویله‌یوردی. بونکله برابر پک‌آنی حس ایدیوردی که ، هیبات ، یا کلش بوله صامشدر . فقط ده‌ها بوکا دائر برشی سویله‌مک ایسته‌یوردی. بعض، کوپک حواله‌ملری ایشیت کبی اولیوردی . اوسسارک کلدیکی طرفه دوشرو کیدیوردی. فقط بردن بره‌سسلرله تام‌عکسی طرفه کچیوردی.

نه‌بات، جسارتی قیریلدی. اختیاره دیدی که: — بابا، عیسی‌نک باشی ایچون بی‌عفو‌ایت، بز بورده غیب اولدق... تم‌دها اوزاغه کیده‌جک مجالم قالمادی... دورق ایستیورم... — دوکارسک.

— آزاجق او طورمق ایستیورم... دوکارسه‌ق‌ده نه‌اهیتی وارا! ذات‌آجائز اوقدر طانلی برشی دک‌لکه حیفلانغه دکسین .

اختیار درین درین ایچنی چکه‌رک راضی اولدی. طوبراغه صیرت صیرته او طور دیلر. ایکی پاچوره بیغیننه بکزه‌یورلردی. روز کار اونرله اوینایوردی. فورطنه اوستارینی قارله‌ورتدی. قارکسکین بولورلنی یوزلرینه کوزلرینه باطیردی . آرقاداشندن ده‌ها فنا کیشمش اختیار قادین تحف بر صیجاقلق تأئیری طویدی.

زانغیر زانغیر تیره‌بن کور:

— آنا، قالم کیده‌م، هایدی... دینه‌سسلندی. فقط قادین او یویه‌قاشدی، وایقوسنک آره‌سنده اوکا آکلاشیلماز شیلر سویله‌یوردی. آدم قاریسی قالدیرمه‌ه چاپالایوردی ، فقط ناله ، اونده‌ده درمان قالماشدی:

— دوکاجقسک! دینه باغیرییور، اورکیور، امدادینه چاغیریوردی .

لکن قادین آرتق طونمایوردی. اونک اطرافنده چابالامقدن یورولش اختیارده ساکن بر امیدسزلک ایچنده تکرار قاره او طورییور، ده‌ها کندیلرینی

نک ایچون خصوصی بروقه‌ه حقتده بیان فکر بدن، ایلمک متحرلرک یاپدینی کبی، بالذات مشابه بر وق وثیقه‌لری مقایسه ایله بربرندن تفریق ایدن لدری تعیین اتمک وبویله‌لکه موثوق وغیر موثوق یقه‌لری آکلامق ایجاب ایدر . حالبوکه بر زمانلر بحرلرک موشکافانه مقایسه‌لر، تفتیشلر ، تحقیقلر ایله . ایتدکاری بر معلومات جمله‌سی وبر مشاهدلر زینه‌سی وبونلرک نتیجه‌لرندن میدانه کلش براصول بلش اولسه‌یدی بوایشلر نه‌قادر قولابلاشیردی . بالذات بومقایسه وبوتفتیشلری یامق زحمتدن قور- لونور ایدی. فی‌الحقیقه براتلرک، فرمانلرک تقیدینی ولایشدریمق ایچین بومعلومات جمله‌سیله مشاهدلر نتیجه‌لری موجوددر. بوکا «دیپلوماتیک» دینور . دهاهنوز تقید ایدله‌منش اولان وثیقه‌لرک تقیدینه کلنجه ، شمدی‌یه قادر عینی نوعدن تقید ایدلش ولان وثیقه‌لرک نتیجه‌لری حقتده معلومات آله‌دن تثبیت اتمک طوغرو برشی اولاماز . بو معلوماتک مجموعی یعنی شمدی‌یه قادر هانکی نودن هانکی وثیقه‌لرک تقید ایدیلوب ایدله‌دیکی حقتده کی نتیجه‌لر آیریجه بر معلومات جمله‌سی تشکیل ایدر. وبونک آیری براسمی واردر: «هیستوار لیته‌ره».

معماری، هیکتراش، رسم، هر نوع اشیا (سلاح لیسسه اواشیاسی، مسکوکات ، مدالیه، آرمه... الخ) کی مصور اولان وثیقه‌لرک تقیدینه کلنجه : بوکبی وثیقه‌لرک عملی برصورتده مشاهده وتدقیقندن میدانه لمن بر معلومات مجموعه‌سندن شکل ایدن «آرکه‌اولوژی» بوتابع اولان «نومیساتیک» و «هرالدیک» ه احتیاج واردر.

هوره‌سینقا، بیلوغرافی، ته‌یغرافی ، پاله‌اوغرافی، یبولوژی ، دیپلوماتیک ، هیستوار لیته‌ره ، آرکه‌ولوژی... ایشته بروثقه‌دن شیئی وصریح برواقعه‌یه انتقال ایچین لازمکن معلومات باغای.

بوراده دقت ایدله‌جک مهم ایکی نقطه‌ی اعمال ایتهمیلدر. اول: بو معلومات هر مورخ ایچین لازم بر ضروری شیلر دکلدر. عصرمن تاریخچه مشغول بلان بر مورخک نه ته‌یغرافی‌یه ، نه‌ده آرکه‌ولوژی‌یه احتیاجی واردر. تاریخک یاردیچی علملری یوقدر. ورخک‌تدقیق ایده‌جکی ساحلر ایچین مقدم برچراقلق یرمه‌سی لازمدر. وبوی ایشی بیلیر. تدقیق ایدلک سته‌نیلن تاریخ مجتته‌ه‌عائد برایشدر. قبل‌الاسلام رب تاریخی ایچین یاپیله‌جق چراقلق ایله عصرمن هانلی تاریخی ایچین حاضرلانه مدنی بر اوله‌ماز . ییا : بومعلومات آنجق جزئی واقعه‌لری تبیین کبی ورخک‌کقولی واصل اولان وظیفه‌سنه‌ه‌عائددر. بیغنی ترکیب آیریجه بر موضوعه‌تدقیق ایدله‌لیدر.

امین عالی

